

ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ "АПОЛОГІЇ СОКРАТА" ПЛАТОНА

Малунова Ганна Дмитрівна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена вирішенню донині однозначно не з'ясованого питання щодо вірогідних хронологічних меж написання "Апології Сократа" Платона. Окресливши основні підходи до вирішення цього питання та спираючись на позиції авторитетних наукових джерел, автор пропонує найвірогіднішу дату написання "Апології" Платона, котра, як припускається в статті, може надати цінні свідчення щодо авторових мотивів написання цього твору.

Ключові слова: "Апологія Сократа", Платон, Ксенофонт, памфлет Полікрата, післясудова полеміка.

Уже майже дві з половиною тисячі років допитливий філософ з Афін є об'єктом численних томів досліджень філософського, історичного, філологічного, психологічного та навіть юридичного спрямування. Ім'я йому Сократ. Його непересічний спосіб життя, а особливо трагічна смерть, залишились для наступних поколінь тією загадкою, "інтерес до якої пережив античність, середньовіччя, новий час і зберігся до наших часів. Смертна кара Сократа, підвівши підсумок минулому, стала вихідним пунктом його духовного поступу крізь віки" [Нерсесянц 1977, 140]. Загадковість постаті славетного філософа пояснюється, у першу чергу, тим, що, постулюючи життєву силу усного слова, діалогу як єдиного можливого способу спільного віднайдення й існування істини та осуджуючи письмове мовлення як бездиханну в'язницю думки, Сократ не залишив жодного літературного твору, який би хоч якось привідкрив для нас, майбутніх поколінь, справжнього Сократа, його істинну позицію на суді, мотиви його аргументів. Усім, що ми знаємо про мудреця, ми завдячуємо тим, хто був не байдужим до нього, а саме – його послідовникам та опонентам. Серед літературних джерел, що дають нам певні свідчення щодо біографії Сократа та суду над ним, найперше, варто згадати про дві апології – "Апологію Сократа" Платона та Ксенофонта. Крім того, деякі уточнення дають нам "Меморабілії" Ксенофонта. Ці твори належать до так званих сократичних (*сократикοὶ λόγοι*), тобто написаних прихильниками Сократа. Але *audiat et altera pars!* Відомо, що не лише за життя Сократ підпадав під різку критику, котра писемно засвідчилася у комедії "Хмари" Арістофана, але й після смерті з'являлися не лише апології, твори на захист філософа, але й категорії, обвинувачувальні твори, серед яких нам відомий памфлет ритора Полікрата. Допоміжним джерелом постає "Апологія" ритора Лібанія, написана, так би мовити, *sub specie temporis*, у 4 ст. н. е. за наявності в автора всіх документальних свідчень щодо суду Сократа, у тому числі повного тексту памфлету Полікрата та "Апології" Лісія¹.

Проблема відтворення реальної ситуації суду над Сократом та образу самого філософа полягає в тому, що вище згадані джерела, за наявності низки спільних свідчень, часто подають дуже різні відомості щодо суду над Сократом та поведінки мудреця під час засідання. Цей факт викликав жвавий інтерес та палкі дискусії дослідників ще в античності. Не припиняються суперечки щодо великого діалектика й донині. Найпершим проблемним моментом у з'ясуванні історичності "Апології"

¹ Наразі ми маємо лише фрагменти "Обвинувачення" Полікрата, а промова Лісія до нас не дійшла зовсім.

Платона є час написання цього твору. Той факт, що нині нам достеменно невідомо точної дати написання "Апології" Платона, а, відповідно, і тих соціально-історичних значимих обставин, за яких вона писалася, зумовлює *актуальність* нинішнього дослідження. На нашу думку, час написання "Апології" може багато сказати про мету самого твору, а відповідно, – і про його історичну правдивість. Таким чином, *мета* нашої статті полягає в з'ясування допустимих хронологічних меж виникнення апологетичного твору такої високої художньої якості, яким є "Апологія Сократа" Платона, як проблеми, яку необхідно осмислити, окресливши та проаналізувавши основні погляди наукової спільноти на неї та ті екстралінгвістичні умови, що могли бути суспільно-історичним тлом для написання цього твору. *Об'єктом* дослідження є "Апологія Сократа" Платона, *предметом* – проблема її датування та, відповідно, мотивів автора щодо її створення в той чи інший час.

Питання хронології платонівського корпусу понині знаходиться на рівні гіпотез. Так, виділяють декілька підходів до хронології творів Платона:

1. *Генетичний, або девелопменталістський*. Відмінності у ранніх та пізніх діалогах Платона пояснюються розвитком філософських поглядів Платона та його містецького хисту; з цієї точки зору, ранні твори Платона репрезентують більш-менш достовірно історичного Сократа та його філософію, тоді як пізні діалоги виражають суто платонівські філософські ідеї, що вкладаються в уста Сократа [Brickhouse, Smith]. За такого підходу склалась традиція поділяти творчий доробок Платона на "ранній – зрілий – пізній"².

2. *Унітарний, або доктринальний, догматичний*. Цей підхід, будучи застосованим ще античними дослідниками творчості Платона (Трасілл Александрійський, Арістофан Александрійський, Діоген Лаертський, Ямвліх), залишався популярним і на початку 20 століття (його розробником вважається Ф. Шлеєрмахер). Сутність згаданої парадигми інтерпретації платонівського корпусу базується на переконанні, що "за несистемністю, непослідовністю і тематичним різноманіттям платонівських діалогів приховується органічно цілісне, концептуально єдине вчення [...]". Розуміння кожного окремо взятого діалогу можливе лише за умови розуміння вчення в цілому" [Прокопенко 2011, 23]. За такого підходу, ані про філософію Сократа, ані про його історичність не може йти мови, оскільки все, що говорить Сократ та інші персонажі діалогів, є вкладеними їм в уста ідеями Платона.

3. *Літературно-атомістичний*. Кожен твір Платона трактується як завершена літературна цілісність, належна інтерпретація якої здійснюється без співвіднесення з будь-яким іншим твором Платона. За такого підходу, поділ творчості на певні періоди втрачає сенс [Brickhouse, Smith].

4. *Стилометричний*. Будучи вперше застосованим в кінці 19 століття шотландським вченим Льюїсом Кемпбеллом, а потім розробленим у працях Г. Диттенберга, В. Лютославськи, а також Л. Бренвуда (з використанням сучасних комп'ютерних технологій у дослідженнях лінгвістики тексту), стиліметричний аналіз постулює, по-перше, можливість поділу діалогів Платона на групи, що мають спільні регулярно повторювані стилістичні особливості; по-друге, що стилістичні зміни в творчо-

² Щодо обґрунтування та розробки генетичного підходу див. *Vlastos G. Socrates, Ironist and Moral Philosopher / G. Vlastos. – Cambridge, Cornell : Cornell University Press, 1991. – 334 p.*

сті Платона знаходяться в прямій залежності від розвитку його філософської системи; по-третє, що задекларований підхід відкриває можливість вироблення критерію розрізнення автентичних та несправжніх творів філософа [Прокопенко 2011, 24].

Стилометричний аналіз платонівського корпусу мав як позитивні, так і негативні результати: з одного боку, стилістичні дослідження підтвердили поділ творів Платона на три групи ("ранні", "зрілі" та "пізні"), кожна з яких має свій особливий набір стилістичних та лексичних характеристик, з іншого боку, стилістична практика не в змозі подати хронологічний порядок написання діалогів у межах кожного з виділених періодів [Глухов, Шичалин 2000; Прокопенко 2011; Kahn 1981]. Фінський учений Хольгер Теслеф, досліджуючи хронологію *Corpus Platonicum*, відхиляє необхідність виділяти так звані "ранні", або "сократичні" діалоги, зауважуючи, що більшість наших уявлень про творчість Платона виходить з анахроністичного уявлення про публікацію творів в античності. Х. Теслеф "нагадує, що *опублікувати* той чи інший твір в античності означало прочитати його перед зацікавленими і компетентними слухачами у межах того, що можна назвати філософським гуртком чи школою. Головною прикметою такої школи протягом усієї античності залишались дискусії. Будучи частиною рутинної практики шкільної дискусії, платонівські діалоги систематично підлягали корекції" [Шичалин 2000, 150]. За такого засновку, як стверджує Ю. А. Шичалин, "бачиться, що перспективний шлях лежить [...] в об'ємному історично-коректному погляді на речі, який не обмежується з'ясуванням окремих платонівських концепцій, інтерпретацією окремих діалогів чи навіть спробою уявити еволюцію платонівської творчості в цілому, а вбачає саму умову *можливості* появи саме такого корпусу текстів" [Шичалин 2000, 148]. Вирішення цієї проблеми, зрештою, зводиться до прагнення з'ясувати, коли, з яких мотивів, за яких умов і в якій послідовності могли з'явитися тексти, що утворили так званий *Corpus Platonicum*.

О. А. Глухов та Ю. А. Шичалин, посилаючись на безпомічність стилістичного аналізу текстів Платона у визначенні датування "Апології Сократа"³, висновують, що дослідникові залишається спиратися лише на зовнішні свідчення, тобто на екстралінгвістичні фактори. Ці дослідники виділяють дві групи аргументів, що спираються на зовнішні свідчення: 1) ті, що базуються на міркуваннях загального характеру і 2) ті, що засновуються на порівняльному аналізі "Апології" та інших текстів, датування яких не викликає великих сумнівів. До традиційних аргументів відносяться припущення, що, намагаючись відтворити захисну промову Сократа на суді, Платон мав написати свій твір якнайраніше після суду (399 р. до н.е.) (цієї думки дотримуються такі дослідники, як Е. Целлер та Дж. Адам) [Глухов, Шичалин 2000, 7]. На противагу цьому, деякі вчені (напр., Е. де Стрікер та С. Р. Слінгз) резонно зауважують, що для написання такого продуманого твору, як "Апологія", Платону

³ Стилометричний аналіз лише відносить "Апологію" до так званих "ранніх" творів Платона, однак не уточнює її хронологічної позиції серед них. Як зауважують О. А. Глухов та Ю. А. Шичалин, погоджуючись з А. Діес, якщо розглядати лише змістову складову справи, "Апологію" можна назвати "логічним вступом" до ранніх діалогів; у ній так чи інакше піднімаються всі основні теми цих творів" [Глухов, Шичалин 2000, 8]. Так, ще в античності твори Платона погруппували в тетралогії (за аналогією до трагедій) за тематичним критерієм (зокрема, це зробив Трасілл Александрійський, укладач творів Платона, у 1 ст. н. е.). До першої тетралогії увійшли "Евтифрон", "Апологія", "Критон" та "Федон" [Howland 1991, 194].

знадобилось від 5 до 10 років [там же]. С. М. Трубецької також схиляється до думки, що "Апологія" Платона навряд чи була написана негайно після катастрофи, позаяк суб'єктивні переживання Платона якимось чином та прорвалися б у ній, додаючи далі, що "Апологія" є занадто витриманою в своїй ясності та величному спокої" [Трубецької 1997, 541]. Ч. Кан, спираючись на свідчення 7-го листа⁴, у якому говориться, що Платону було близько 40 років (кінець 390-х), коли він втратив надію на політичну кар'єру в Афінах і відправився до Італії та Сицилії, припускає, що саме в цей час він міг почати писати прозові твори, у тому числі й "Апологію"⁵ [Kahn 1981, 308]. Хоча Ч. Кан і зауважує, що зовнішні свідчення обмежені [там же], О. А. Глухов та Ю. А. Шичалін роблять спробу встановити час написання "Апології Сократа" Платона, спираючись як на інші античні тексти, що стосуються суду над Сократом, так і на зовнішні соціально-історичні свідчення. Автори, розглядаючи гіпотези інших іменитих дослідників хронології *Corpus Platonicum*, окреслюють приблизні часові рамки написання "Апології". Так, спираючись на дослідження Е. де Стрікера та С. Р. Слінгза, зауважується, що апеляція Сократа до гордості афінян за своє місто була б недоцільною як під час самого суду (399 р.), так і після, аж до перемоги Конона біля Кніда влітку 394 року. Друге зведення Довгих стін у 393 році ознаменувало певне відродження афінської могутності, яке проіснувало лише до Анталкідового миру 386 року. Виходячи з цього, дослідники припускають, що ймовірним *terminus post quem* для написання "Апології" є 394 рік, а *terminus ante quem* – 386 [Глухов, Шичалин 2000, 9]. Далі автори звертаються до можливих інтекстуальних зв'язків "Апології" Платона та інших творів, що певною мірою стосуються суду над Сократом. О. А. Глухов та Ю. А. Шичалін припускають, що за умови, що "Апологія" Ксенофонта була написана раніше за Платонову, можна було б встановити той же *terminus post quem* (394 р.), оскільки саме в той час Ксенофонт повернувся з Азії до Еллади й теоретично міг написати свою "Апологію" [там же]. Таке припущення нівелюється, якщо взяти до уваги точку зору С. М. Трубецького на час написання Ксенофонтівної "Апології". Дослідник стверджує, що "Апологія" Ксенофонта була написана порівняно пізно, оскільки в ній говориться, що Аніт і після смерті має лиху славу, тоді як відомо, що ще на поч. 387 року Аніт займав державну посаду *σιτοφύλαξ* (інспектор з хлібної торгівлі), а невдовзі, ймовірно, і помер [Трубецької 1997, 548]. С. М. Трубецької стверджує, що низка співпадінь в обох "Апологіях" (напр., трискладовий поділ промови, посилення на оракул, демоній, бідність Сократа, згадка про невинно вбитого Паламеда, про пророчий дар тих, що помирають, подвійна згадка про шум серед присяжних), може говорити про взаємовплив цих творів. Однак йому видається немислимим і недопустимим вплив Ксенофонта на Платона, тоді як зворотній вплив є цілком імовірним з тією поправ-

⁴ Листи – це єдині писемні пам'ятки, у яких, як припускається, Платон говорить прямо, від свого імені. З-поміж 13 листів лише 7-ий нині вважається більшістю науковців автентичним [Press 2000, 34].

⁵ О. А. Глухов та Ю. А. Шичалін також помічають зв'язок між написанням Платоном "Апології" та його поїздкою в Італію. Зауваживши явну присутність мотивів піфагорійської філософії (зокрема, у поглядах Сократа на його служіння богам, на смерть) у творі, дослідники говорять про не випадковість одразу по написанню "Апології" поїздки Платона до Південної Італії з метою знайомства з піфагорійцями з Локр Епізефірських, а по приїзді заснування власної філософської школи в священному гаю героя Академа під Афінами [Глухов, Шичалин 2000, 29].

кою, що згадані співпадіння можуть бути зумовленими запозиченням Ксенофонта з якоїсь іншої апології, котра до нас не дійшла⁶ [Трубецкой 1997, 551–552].

Іншим античним текстом, який би допоміг значно прояснити питання датування "Апології" Платона, якби дійшов до нас у повному обсязі, а не фрагментарно, є "Обвинувачення" ритора Полікрата. О. А. Глухов та Ю. А. Шичалин припускають, що цей памфлет був написаний приблизно між 394 та 390 рр. до н. е., оскільки в ньому анахроністично згадується зведення Довгих стін [Глухов, Шичалин 2000, 10]. Наявність обвинувальних та апологетичних творів через доволі великий проміжок часу після страти Сократа, очевидно, свідчить про дискусію та полеміку, що точилась між прибічниками Сократа та його недоброзичливцями. Тому, ми припускаємо, що кожний твір, який стосується суду над Сократом, варто розглядати в інтердискурсивному зв'язку з іншими творами цієї проблематики. На що відповідає Полікрат у своєму "Обвинуваченні" і хто відповідає йому, достеменно сказати важко за відсутності повного тексту памфлету. Однак, спираючись на пізню "Апологію" ритора Лібанія (4 ст. н. е.), який при її написанні користувався повним текстом "Обвинувачення" Полікрата, можна відтворити основні пункти обвинувачення, які Полікрат висуває проти філософа: це той факт, що серед учнів Сократа були майбутні зловісні тирані Алквіад та Крітій (Libanius 1.136–149), а також те, що філософ дозволяє собі критикувати великих поетів (Libanius 1.62, 82, 92–95, 121–126). Цих доводів ми не знаходимо ані в "Апології" Сократа, ані в "Апології" Ксенофонта. Відповіді на обвинувачення Полікрата можна знайти у "Меморабіліях" Ксенофонта (1.2.12–47; 1.2.56–60) [Глухов, Шичалин 2000, 10], а також більшість дослідників схиляються до думки, що Платонів "Горгій" є його відповіддю на памфлет Полікрата [Danzig 2003, 285]. Таким чином, зважаючи на той факт, що між "Апологією Сократа" Платона та памфлетом Полікрата немає інтертекстуальних зв'язків, можна зробити дуже вірогідний висновок про те, що Платон написав свою "Апологію" раніше, ніж світ побачив твір Полікрата. Маючи історичні свідчення про те, що "Обвинувачення" Полікрата було написано до 390 року, можна звузити хронологічні рамки написання Платонової "Апології" до цієї дати як *terminus ante quem* [Глухов, Шичалин 2000, 10].

Деякі дослідники йдуть далі, намагаючись ще більше уточнити час написання "Апології" Платона (М. Похленц, Х. Теслеф, Дж. Хаак, Ю. Шичалин). Вони звертаються до тексту комедії Арістофана "Екклесіадзуси" ("Жінки в народних зборах"), поставленої 392 року до н. е. У цій комедії спостерігається низка викривальних випадів проти деяких намірів соціальної перебудови, що певною мірою нагадують постулати, викладені в Платоновій "Державі". Науковці припускають наявність ранньої версії "Держави" – певної "Прото-Держави" – яку Платон так чи інакше опублікував (в античному розумінні цього слова) до 392 року та яка принесла йому першу славу, хоча й комічну. Саме тому, як припускається згаданими дослідниками, пишучи "Апологію Сократа" й відчуваючи споріднену зі своїм учителем образу (обидва філософи були висміяні Арістофаном), Платон писав певною мірою і свою

⁶ Відомо, що після страти Сократа було написано декілька апологій. Окрім збережених творів Платона і Ксенофонта, були ще апології Теона з Антіохії, Теодекта з Фесаміди, Деметрія Фалерського тощо. Будучи доволі численними і маючи спільні художні та риторичні особливості, ці твори склалися в особливий жанр, а саме *σοκратικαὶ λόγοι*.

апологію (особливо показовими є спільні мотиви "Апології" (32a-33b) та 7-го листа (325d-326b), де йдеться про те, що порядна людина має триматись осторонь політики). Таким чином, вище згадані науковці, а зокрема Х. Теслеф, схильні датувати "Апологію Сократа" Платона 392 роком або трохи пізніше [Глухов, Шичалин 2000, 11]. Такий час написання робить "Апологію" чи не найпершим твором Платона, який відіграв вирішальну роль в жанровій еволюції усієї його творчості.

Отже, окресливши основні підходи до датування "Апології Сократа" Платона та визначивши найвірогідніший час її написання, ми отримуємо важливі дані для подальшої інтерпретації самого тексту "Апології". Написання Платоном "Апології" приблизно 392 року, а також наявність інших творів, пов'язаних з судом над Сократом, апологетичного та обвинувального характеру, очевидно, свідчить про післясудову дискусію, що точилась між двома таборами прибічників та противників Сократа, і відкриває нові обрії та перспективи дослідження тексту "Апології" в контексті цієї дискусії.

Статья посвящена решению по сей день однозначно не выясненного вопроса о вероятных хронологических границах написания "Апологии Сократа" Платона. Обозначив основные подходы к решению этого вопроса и опираясь на позиции авторитетных научных источников, автор предлагает наиболее вероятную дату написания "Апологии" Платона, которая, как предполагается в статье, может предоставить ценные свидетельства относительно авторских мотивов написания этого произведения.

Ключевые слова: "Апология Сократа", Платон, Ксенофонт, памфлет Поликрата, послесудебная полемика.

The article is dedicated to solving of still not clearly elucidated issue of probable time of writing Plato's "Apology of Socrates". Outlining the main approaches to the solution of this issue and relying on positions of authoritative scientific sources, the author offers the most probable chronological borders when Plato's "Apology" could be written. It is assumed that this date can provide important evidence of Plato's motives for writing his "Apology".

Key words: "Apology of Socrates", Plato, Xenophon, Polycrates' pamphlet .

Література:

1. Глухов А. А., Шичалин Ю. А. Введение [Текст] // Платон. Собрание сочинений. Том 1. Апология Сократа / издание подготовили А. А. Глухов, Ю. А. Шичалин ; перевод М. С. Соловьева. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. – С. 7–32.
2. Нерсесянц В. С. Сократ [Текст] / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1977. – 152 с.
3. Прокопенко В. В. Платоновский вопрос в его историческом развитии [Текст] // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 984. Серія "Філософія. Філософські перипетії". – С. 22–30.
4. Трубецкой С. Н. Рассуждение об "Апологии Сократа" [Текст] // Курс истории древней философии / С. Н. Трубецкой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС; Русский Двор, 1997. – С. 536–552.
5. Шичалин Ю. А. История античного платонизма в институциональном аспекте [Текст] / Ю. А. Шичалин ; Институт философии РАН. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. – 439 с.
6. Danzig G. Apologizing for Socrates: Plato and Xenophon on Socrates' behavior in court [Text] / G. Danzig // Transactions of the American Philological Association. – 2003, Autumn. – No. 2. – Vol. 133. – P. 281–321.
7. Howland J. A. Re-reading Plato. The problem of Platonic chronology [Text] / J. A. Howland // Phoenix. – 1991. – Vol. 45. – P. 189–214.
8. Kahn H. C. Did Plato write Socratic dialogues? [Text] / H. C. Kahn // The Classical Quarterly. New Series. – 1981. – Vol. 31. – No. 2. – P. 305–320.
9. Press A. G. The logic attributing characters' views to Plato [Text] / A. G. Press // Who speaks for Plato? Studies in Platonic anonymity / ed. by Gerald A. Press. – Lanham, MD : Rowman and Littlefield, 2000. – 245 p.
10. Vlastos G. Socrates, Ironist and Moral Philosopher [Text] / G. Vlastos. – Cambridge, Cornell : Cornell University Press, 1991. – 334 p.
11. Brickhouse T. Plato [Електронний ресурс] / T. Brickhouse, N. D. Smith // Internet Encyclopedia of Philosophy. – Режим доступу : <http://www.iep.utm.edu/plato/#SH3b>.